

Георгій ПАПАКІН

доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
директор Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), hrapakin@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

«Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія?

DOI: 10.15407/uhj2021.01.153

УДК: 930.2

Анотація. Метою дослідження виступає феномен «цифрового повороту» у соціогуманітаристиці та, зокрема, у джерелознавстві. Повсюдне поширення цифрових технологій уносить суттєві корективи до багатьох наук соціогуманітарного циклу. В останнє десятиріччя ХХ ст. розпочався цифровий поворот у житті людства, який істотно вплинув на розвиток історії, філософії, права, лінгвістики, культурології тощо. Нині практично всі дослідники користуються його перевагами, при тому критикуючи новітні джерела, говорячи про них як про «сурогати» справжніх джерел. **Наукова новизна** полягає у спробі розкрити виклики, створені цим поворотом. Цифрове джерело в обох його іпостасях – «народжене цифровим» чи цифровий імідж традиційного джерела – потребують нових підходів і навіть нової філософії сприйняття, поки що недостатньо окресленої. При цьому застосовано **методику** компаративних підходів, аналізу і синтезу новітніх напрямів науки. Завдяки чому визначено специфіку дослідження таких джерел, виявленню позитивних і проблемних їхніх якостей. **Висновки** полягають у тому, що соціогуманітаристиці конче потрібно приділити увагу новому виду джерел, здатному значно трансформувати традиційні уявлення про джерело, документ, пам'ятку, поставивши на їх місце імідж, базу даних, програму, навіть перформанс.

Ключові слова: цифровий поворот, цифрове джерело, імідж, оцифрування, медіа, інтернет.

Сучасна теорія «поворотів» у широкому контексті розуміння розвитку людського усвідомлення світу, його сьогодення та минулого на перший погляд має не дуже довгу історію. Російський філософ В.Савчук, намагаючись дослідити цей феномен, побачив сенс поворотів у «поверненні до чогось» (наприклад, неокантіанство, або «гносеологічний поворот»). Він датував цей концепт ХХ сторіччям, водночас убачаючи його коріння ще в античності та за нового часу. Фахівець згадав запровадження М.Гайдеггером старого німецького терміна «Die Kehre» з середини ХХ ст. для визначення власного «онтологічного повороту». В.Савчук маркує його як перший поворот. Наступним став «лінгвістичний поворот» («linguistic turn»), датований другою половиною 1960-х рр. Саме цей концепт, автором якого виступив американець Р.Рорті, надав «поворотну» матрицю, задав схему для всіх наступних поворотів, узвичаїв термін англійською мовою¹. Слід підкреслити, що в такій парадигмі повністю зникає сенс повороту як «повернення до чогось», натомість поворот стає символом відмови від попередніх уявлень.

Р.Рорті сформулював постулат, що антична й середньовічна філософії концентрувалися на *речах*, модерна та новітня епохи – на *ідеях*, а сучасна йому філософія в

¹ Савчук В.В. Феномен поворота в культурі ХХ в. // Международный журнал исследователей культуры. – 2013. – №1(10). – С.93–94.

основу поставила *слово*. Отже суспільство та його історію було оголошено *текстом*, його дослідження – *дискурсами*². У просуванні такого конструкта провідне місце належить також французькому філософу Ж.Дерріда, котрий писав: «Ця минула епоха насправді наскрізно існує як текст – у тому сенсі слова, який нам ще належить визначити. Вона зберігає як таку можливість прочитання, має дієвість моделі, що в такий спосіб порушує лінійний час або часову лінію»³.

Утім, якщо уважно погортати сторінки анналів української історіософії, то можемо констатувати присутність терміна «поворот» у працях М.Грушевського з кінця XIX ст. Так, 1895 р. в передмові до першого тому «Жерел з історії України-Руси» він написав:

«Відколи наслідком того *повороту* (курсив наш – Г.П.), що відбувся в історичних науках взагалі, головна увага перейшла з студіювання самих зверхніх фактів політичного життя в історії, взірцевих утворів – в літературі на широкі висліди коло розвою культурно-громадського життя й його обставин, потреба розширенню археографічних засобів дуже відчувалася в українсько-руській науці»⁴.

Корифей української гуманітарної науки мав на увазі поширення з другої половини XIX ст. позитивістських концепцій О.Конта, Г.Спенсера, згодом доповнення їх соціологічними методами Е.Дюркгайма (модернізований позитивізм, за О.Богдашиною⁵), палким прихильником яких став М.Грушевський. Самі засновники позитивізму, здається, не пристали на такий термін. Тому маємо підкреслити пріоритет українського вченого, який ужив визначення «поворот» стосовно поширення позитивістських і соціологічних методів у соціогуманітаристиці.

Концепт «повороту» виявився дуже затребуваним у другій половині XX ст. Після лінгвістичного з'явилася ціла низка інших поворотів: антропологічний, теологічний, перформативний, просторовий, прагматичний тощо. Усі вони мали загальноновизнаний гуманітарний сенс. Проте на статус третього значущого повороту активно претендує «іконічний». Уже в 1980-х рр. американець В.Дж.Т.Мітчелл оголосив про «візуальний поворот» («visual turn»). Першу книжку вченого було присвячено, за його власними словами, дослідженню того, що таке «образ» («images»), чим вони відрізняються від слів, і яке значення має сама постановка такого питання⁶. Наступне праця розкривала ті самі проблеми, але стосовно ширшого поняття «зображення» («picture»), конкретним, репрезентативним об'єктом якого виступають «images»⁷.

Приводом для констатації нового повороту стало усвідомлення того факту, що у сучасному суспільстві візуальне, зорове сприйняття всіх явищ, подій і процесів фактично заміщує вербальне, описове. Водночас В.Дж.Т.Мітчелл анонсував як полемічну мету свого дослідження те, що, на наш погляд, дуже цінне: «Усі явища (media) є змішаними, і все репрезентації є гетерогенними; тому не існує чистих візуальних або вербальних наук (arts), чому поняття про чисте явище – одне з центральних утопічних уявлень модернізму»⁸.

² Див.: Rorty R. *Philosophy and the Mirror of Nature*. – Princeton, 1979. – P.263; *The Linguistic Turn: Resent Essays in Philosophical Method* / Ed. R.Rorty. – Chicago, 1967.

³ Derrida J. *De la Grammatologie*. – Paris, 1967. – P.8.

⁴ Грушевський М. [Передмова] // Жерела до історії України-Руси: Описи королівщин в землях руських XVI в., видані під редакцією Михайла Грушевського. – Т.1: Люстрації земель Галицької й Перемиської. – Л., 1895. – С.1.

⁵ Див.: Богдашина О. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті роки XIX ст. – 20-ті роки XX ст.). – 2-ге вид. – Х., 2013.

⁶ Mitchell W.J.Th. *Iconology: Image, Text, Ideology*. – Chicago, 1986.

⁷ Mitchell W.J.Th. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual representation*. – Chicago, 1994. Див. також новішу працю: *Idem. What do Picture Want?* – Chicago, 2005.

⁸ Mitchell W.J.Th. *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual representation*. – P.5.

Практично одночасно з В.Дж.Т.Мітчеллом, але дещо в інших термінах («іконіс туп») про новий поворот заявив швейцарець Г.Бем⁹. Він оголосив про свою спробу «вивести логос за межі слова за допомогою іконічних можливостей»¹⁰. Отже в його інтерпретації візуальний поворот тісно пов'язаний зі словом (логос), фактично виростає з попереднього, лінгвістичного.

Спробую перевести заявлену проблематику в річище джерелознавства. Із такої позиції стає очевидним, що всі перелічені вище повороти мають безпосереднє відношення до історичного джерела. Більше того – саме джерело та спосіб його інтерпретації виявилось в основі таких поворотів. Дійсно, лінгвістичний поворот привернув основну увагу до тексту, насамперед – до писемного джерела. Як текст розглядалося все тло історичних подій, проте винятково в писемному віддзеркаленні. Візуальний (пикторіальний, іконічний) поворот привернув увагу до джерела візуального. Але не тільки. Він також трактує дослідження всіх видів джерел через зорове сприйняття. Водночас маємо констатувати, що так само переважно зором сприймаються інші джерела, що стають підставою ознакою новітнього часу. Нинішня історична доба, як зазначалося у статті, оприлюдненій у сучасному американському журналі, характеризується «зростанням уживання електронного середовища державами й урядами, хвилею використання соціальних медіа соціальними рухами, зростанням онлайн-активізму, або гактивізму, та суперечливими дебатами щодо впливу цифрових дослідницьких інструментів і цифрової інформації на природу та практику наукових досліджень»¹¹. Автори статті закликали радикальних науковців усіх фахів, включаючи істориків, сприймати ці зміни дуже серйозно, опрацьовувати нову методологію «розкопок в аналогових архівах».

Поступ у швидкості передавання, обробки й засвоєння соціальної інформації призводить до радикальної змін у джерельній базі сучасності, адже наповнює її новітніми електронними (цифровими) джерелами. Зрештою, вони починають домінувати у суспільстві. На відміну від писемних та інших традиційних джерел цифрові існують у спеціальному (віртуальному) світі, який глибоко пов'язаний і суттєво впливає на реальний, проте не тотожний йому. Щодо першого вживаються такі визначення, як «доповнена реальність» (AR), «віртуальна реальність» (VR), «змішана реальність» (MR). Форма їх існування також різниться від традиційних: це джерела, створені комбінацією 0 та 1. Ведемо мову не тільки про файлову систему фіксування інформації, а про всі електронні її носії: бази й банки даних, пости, електронне листування, повідомлення у соціальних мережах, самі соціальні мережі як архів інформації, іміджі (зображення, моделі) певних речей та об'єктів, цифрові фото й відео, веб-сайти, веб-портали тощо. Спостерігаємо не лише появу дедалі нових типів таких джерел і засобів їх функціонування. Вони проявляють тенденцію поглинати традиційні писемні, візуальні, речові джерела, навіть нерухомі пам'ятки. Зокрема вже на початку ХХІ ст. очевидним став процес поступового заміщення значної частини писемних джерел електронними, що очевидно веде до нової джерелознавчої революції. У контексті парадигми поворотів маємо в такому випадку говорити про черговий поворот у науках про людину як соціальний феномен і суспільство, яке створила людина. Поза сумнівом, цього разу це «цифровий поворот» («digital turn»). Примітно, що В.Савчук у своєму нарисі різноманітних поворотів не знайшов для нього місця, і завершив власну розвідку «медіаповоротом», зовсім не тотожним цифровому¹². Але це вже специфіка російського сприйняття сучасного світу.

⁹ Boehm G. Die Wiederkehr der Bilder // Boehm G. (ed.) Was ist ein Bild?. – München, 1994. – S.11–38; *Idem*. Wie Bilder Sinn erzeugen. – Berlin, 2007.

¹⁰ Boehm G. Wie Bilder Sinn erzeugen. – S.36.

¹¹ Davies L., Razlogova E. Framing the Contested History of Digital Culture // Radical History Review. – Iss.117 (Fall 2013). – P.5.

¹² Савчук В.В. Феномен поворота в культурі ХХ в. – С.93–108.

Самий термін почали активно вживати ще на межі століть. Проте кожна наука й навіть сфера людської діяльності вкладають у нього свій сенс. Здебільшого панує розуміння даного повороту як процесу запровадження найновіших цифрових технологій у техніці, наукових дослідженнях, окремих сферах діяльності людини. В архітектурі вже йдеться про «другий цифровий поворот». Під такою назвою вийшла книга М.Карпо. Автор доводив, що перший цифровий поворот в архітектурі було пов'язано з новим інструментарієм, наданим ІТ-технологіями. Це змінило уявлення про те, як треба будувати. Другий цифровий поворот, що випливав із першого, змінив саму систему архітектурного дизайнерського мислення¹³. Не пасуть задніх і гуманітарії. Так, дослідницька мережа GRANES (Graduate Interdisciplinary Network for European Studies), що об'єднує фахівців університетів Базеля, Кельна, Мадрида, Праги, Сент-Ендрюса та Відня, провела у вересні 2017 р. «літню школу» з промовистою назвою «Історія та її джерела: після цифрового повороту»¹⁴.

Т.Веллер із британського Монфорського університету з цього приводу зауважила, що науковці «звернули увагу на потенціал та пастки електронних ресурсів в історичних студіях» відразу після того, як Усесвітнє павутиння набуло популярності, тобто з початку 1990-х рр., і наводить вислови багатьох дослідників на підтвердження цього¹⁵. І дійсно, перша наукова тематична конференція відбулася ще 1993 р. в Лондоні, а першу збірку дотичних наукових розвідок за її наслідками було видано 1998 р.¹⁶ Для позначення цифрових джерел тоді вжили термін «електронні артефакти» («electronic artifacts»). Проте згодом в інформатиці під «digital artifacts» стали розуміти небажані зміни даних, спричинені технікою або технологією. А термін «цифрові джерела» («digital sources») набув усіх прав громадянства та навіть найширшого тлумачення – від конкретних джерел (файл, зображення, база даних тощо) до інформації, що міститься в них.

Цілком очевидно, що цифровий поворот народився завдяки та внаслідок візуального. Зрештою, він став логічним продовженням і наступною метаморфозою свого попередника. Адже віртуальний світ базується переважно на зоровому сприйнятті. Функція читання зводиться до мінімуму, тексти здебільшого замінюються мемами. Наступність обох поворотів підкреслюється також тим фактом, що джерела, на розкритті змісту яких зосереджується дослідницька складова цифрового, мають багато спільного з аудіовізуальними джерелами, якщо взагалі не тотожні з ними. Достатньо лише згадати, що для перегляду і тих, і тих потрібне спеціальне обладнання, апаратура, програми тощо.

Із загальнофілософської та культурної перспектив нові реалії цифрового світу розглянув американський дослідник В.Вестера. У передмові до видання, відзначеного однією з престижних книжкових премій NIEA, він зазначав: «Появу цієї книги спричинили прогресуюча віртуалізація світу та її безмежний вплив на людське існування. Вона аналізує роль комп'ютерів, смартфонів, соціальних мереж, а також інтернету загалом, і як вони впливають на наше розуміння світу»¹⁷. Автор окреслив широку палітру впливу цифрових технологій і самого віртуального середовища на сучасне суспільство, визначивши як позитивні, так і негативні тенденції цього процесу. Зокрема щодо нашої теми він дійшов парадоксального, проте справедливого висновку:

¹³ *Carpo M.* The Second Digital Turn: Design beyond Intelligence. – Mit Press, 2017.

¹⁴ History and its Sources – after the Digital Turn [Електронний ресурс]: <https://grainetwork.com/2017/09/12/commentary-history-and-its-sources-after-the-digital-turn-graines-summer-school-2017>

¹⁵ History in the Digital Age / Ed. T.Weller. – Routledge, Abingdon, UK, 2013. – P.1.

¹⁶ History and Electronic Artifacts / Ed. E.Higgs. – Clarendon Press, Oxford, UK, 1998.

¹⁷ *Westera W.* The Digital Turn: How the Internet transforms our Existence. – 2015. – P.6.

«насправді, цифрові медіа є нашими первинними джерелами (primary sources), що формують думку, і тому спричиняють фундаментальні зрушення в нашій культурі. Ми маємо усвідомити, що зробити все світове знання доступним не означає зробити нас більш інформованими – насправді це призводить до того, що ми стаємо менш здатними зрозуміти світ»¹⁸.

Тому дуже важливо розібратися з тим, які наслідки матиме, чим загрожує цифровий поворот, у чому його привабливість і підступність для гуманітарних наук, насамперед джерелознавства. Отже знову маємо справу з джерельним підґрунтям нового повороту у соціогуманітаристиці. Двоє молодих нідерландських учених П.Г'юен та В.Мелвін 2015 р. порушили питання про зміст цього повороту, його новизну. Їхне бачення було таким:

«Характеристики, що вирізняють сучасний цифровий поворот у гуманітарних і, зокрема, історичних дослідженнях, полягають не стільки у використанні комп'ютерів як таких. Існує маса даних, що дозволяють використати різноманітні шляхи для їх квантативного аналізу. Щоб там не було, швидкі темпи діджиталізації не скасовують проблеми джерельної критики цифрових джерел. Зрештою, вона виявляється більш потрібною, ніж завжди, по мірі того, як дедалі більше й більше наукових досліджень торують свій шлях до цих чарівно рясних нових джерел»¹⁹.

З авторами можна погодитися, адже, дійсно, нинішній цифровий поворот є наслідком принаймні двох засадничих факторів. Щодня неймовірно зростає кількість цифрових джерел, а з іншого боку – практично відсутня методологія їх наукового опрацювання.

Попри всі наведені цитати маємо констатувати, що реалії цифрового повороту ще не стали предметом пильної уваги гуманітаріїв. Існує навіть парадоксальна думка, що народилася в колі російських науковців. Так, І.Гарскова заявила:

«Цей процес іде давно, він розпочався ще в епоху квантитативної історії, пройшов такі етапи, як введення інформації до пам'яті комп'ютерів з клавіатури, на перфокартах, перфострічках, магнітних стрічках (це ще не називалося оцифруванням), сканування й розпізнавання документів. Тому, у принципі, термін “цифровий поворот” міг з'явитися і в епоху “великих ЕОМ”, і під час мікрокомп'ютерної революції, і разом із появою інтернету».

Отже він – не ознака технологічного або іншого прориву, а лише символ «бурливого зростання цифрових ресурсів, доступних онлайн». Тому «поки не очевидно, що ми спостерігаємо дійсно фундаментальні зміни, а не просто адаптацію класичних дослідницьких прийомів до нового інформаційного середовища»²⁰.

¹⁸ Ibid. – P.141.

¹⁹ *Huyjen P., Melvin W.* Digital Deconstruction: The Digital Turn and the use of new media as sources for historical research [Електронний ресурс]: <https://www.officinadellastoria.eu/it/2015/09/14/digital-deconstruction-the-digital-turn-and-the-use-of-news-media-as-sources-for-historical-research>

²⁰ *Гарскова И.М.* «Цифровой поворот» в исторических исследованиях: долговременные тренды // Историческая информатика. – 2019. – №3. – С.57–75.

Насправді для вчених-гуманітаріїв цифровий поворот означає створення нової реальності, що має водночас позитивні та негативні наслідки. Мабуть, найкраще описав їх стан А.Данн у своїх рефлексіях щодо згаданої «літньої школи» GRANES, окресливши два основних види реакції історичної спільноти на домінування цифрового світу:

«Перше: очікування невідомого або страх перед ним. Історики відчувають, що неспроможні отримати фах, потрібний для найповнішого використання цифрової гуманітаристики, або вони просто відмовляються від набуття такого фаху. Друге: відкрите, некритичне сприйняття чарівної технології, які здатні захистити історичну гільдію. Межа між двома позиціями виглядає тонкою, і провести її складно»²¹.

На сьогодні існує вже певна кількість розвідок із приводу цифрового повороту в гуманітарних науках, насамперед історичних. На останньому XXII Міжнародному конгресі історичних наук (серпень 2015 р., Китай) серед головних тем обговорювався «цифровий поворот в історії». Цьому було присвячено дві сесії. За свідченням російського історика-кліометриста Л.Бородкіна:

«У рамках першої сесії доповідачі прагнули показати, що “цифровий поворот” означає необхідність для істориків адаптувати традиційні дослідницькі підходи з урахуванням створюваних баз даних або враховуючи вплив на історичну науку “зовнішнього” мережевого середовища. У доповідях, проголошених на другій сесії, наголос було зроблено на адаптації й застосуванні істориками нових дослідницьких інструментів»²².

Московський професор, оцінюючи дискусію, виділив три основних, на його думку, аспекти, що визначають сучасний цифровий поворот: збільшення кількості оцифрованих джерел «експоненційно»; зростання попиту на нові комп'ютерні програми та інструменти; конкуренція історичних наук з іншими в пошуках джерел фінансування²³. Слід констатувати, однак, що на конгресі в основному освітлювалися суто практичні проблеми цифрового повороту, конкретні приклади методики опрацювання джерел, комп'ютерні програми, що застосовуються для історичних досліджень. Виняток становила лише доповідь італійського професора Г.Аббатіста, який виділив чотири проблемних аспекти цифрового повороту: перехід від світу документів до світу дискретних даних, отже проблема деконтекстуалізації та фрагментації історичної інформації; суперечність між динамікою і статикою історичної інформації; мутація мови історичної науки з наративних текстів до модульних, дискурсивних або іконографічних блоків; переорієнтація з обмежених у часі текстів і даних на довготривалі процеси. У доповіді йшлося також про перехід до різноманітних форм візуалізації джерел, створення нової класифікації та рівнів їх аналізу²⁴.

Предметом жвавої дискусії світової історичної спільноти стало також питання: чи зводиться цифровий поворот до вдосконалення інфраструктури історичних

²¹ *Dunn A.* GRANES Summer School – History and its Sources: After the Digital Turn – A reflection [Електронний ресурс]: <https://grainetwork.com/2017/09/12/graines-summer-school-history-and-its-sources-after-the-digital-turn-a-reflection>

²² *Бородкин Л.* «Цифровой поворот» в дискуссиях на XXII Международном конгрессе исторических наук (Китай, 2015) // Историческая информатика. – 2015. – №3/4. – С.58.

²³ Там же. – С.62.

²⁴ Там же. – С.60–61.

досліджень або він ще здатний вплинути на методологію історичної науки? Проте, як бачимо, джерелознавчий зміст повороту перебуває на узбіччі світових дискусій, фактично не обговорюється. І все ж він присутній практично в кожному конструкті, пов'язаному з цифровим поворотом.

Автори посібника з «цифрової історії» Д.Коген та Р.Розенцвайг ще 2005 р. окреслили сім якостей електронних джерел, які позитивно впливають на працю дослідника: «компактність, доступність, гнучкість, різноманітність, маніпуляційність, інтерактивність, гіпертекстуальність (або нелінійність)». Водночас вони вели мову про п'ять небезпек або ризиків «інформаційного супергайвея»: проблеми якості, стійкості (збереження автентичності), дотримання прав автора, пасивності сприйняття, можливої дискримінації в доступі, що визначається впливом могутніх медіакорпорацій²⁵.

Викликам і небезпекам, пов'язаним із цифровим поворотом, присвячено певну історіографію. Наприклад, на думку російського науковця С.Баканова, «цифрова історія» створює суттєву загрозу самому існуванню традиційної історії як науки. Він вважає, що важливі сутнісні характеристики першої: відкритість, доступність, демократичність, орієнтація на масового користувача – суперечать самому змісту історії, заважають критичному підходу до джерел, їх усебічному аналізу та порушують принцип наукової об'єктивності. Ба більше, С.Баканов заявляє, що зовнішнє середовище, спричиняючи тиск на науку, ставить під сумнів «самий об'єкт історичного знання – історичну реальність»²⁶. На його погляд, «між дослідником та історичним джерелом почала створюватися нова перешкода у вигляді електронної копії документа, яка суттєво утруднює можливості наукової критики даного джерела та його археографічне описування. Теза про те, що копія важливіша за оригінал, підриває основи джерелознавства»²⁷.

У цьому можна побачити тугу представника історичної гільдії за часами, коли джерела були доступні винятково вузькому колу професіоналів, а не кожному пересічному користувачеві електронних ресурсів. Для автора через цифровий поворот стає загрозованим сам історичний аналіз, проблематика історичних досліджень, форма наукових дискусій тощо.

Російська дослідниця Ю.Ю.Машева вважає цифрові копії як копії назагал неповноцінним «сурогатом». Вона стверджує:

«Копія – це завжди повтор, причому повтор свідомо неповний і створений з іншою метою. Ставлення до використання копій історичних джерел (за наявності оригіналу) в історичних дослідженнях завжди було неоднозначним. Спроба розглянути подібні копії як вияв “феномену зміни матеріальної оболонки”, що притаманний “феномену джерела взагалі”, видається непереконливою»²⁸.

Не можна погодитися з тим, що цифрова копія джерела стає непереборною перешкодою для історика, філософа, правника, лінгвіста. Американський науковець Т.Овенс справедливо звернув увагу на те, що й раніше фахівці широко

²⁵ Coben D.J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web [Електронний ресурс]: <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/introduction>

²⁶ Баканов С.А. «Цифровая история»: вызовы и риски для профессионального сообщества историков // «Цифровая гуманитаристика»: ресурсы, методы, исследования: Мат. Междунар. науч. конф. (Пермь, 16–18 мая 2017 г.). – Ч.1. – Пермь, 2017. – С.12.

²⁷ Там же. – С.13.

²⁸ Юмашева Ю.Ю. Научное издание исторических документов в электронной среде: проблемы источниковедения и археографии // Историческая информатика. – 2017. – №1. – С.125–139.

використовували для своїх досліджень копії джерел, або, за його термінологією, «сурогати» (опубліковані у збірниках, із середини ХХ ст. – мікрофільми): «Сурогати не є чимось новим, у багатьох випадках вони є нормою для численних напрямів історичної практики. Щоправда, завжди ризиковано стверджувати, що такі сурогати цілком достатні для формулювання питань, що їх має поставити історик»²⁹.

Додамо, що кожен історик, правознавець, лінгвіст у доцифрову епоху, працюючи в архівах, створював також копії для власного користування (рукописні, машинописні, електрографічні). Переважно вони, а не джерела з архівів, лягали в основу його студій. Але цілком очевидно, що цифрова копія надає набагато більше можливостей для джерельних досліджень, ніж археографічна публікація, мікрофільм чи інші копії.

Ще одну пастку цифрового повороту побачила вже згадана І.Гарскова. Вона не без підстав підкреслила:

«“Поворот” від методів до джерел, який позначений вагомим підвищенням інтересу до проблематики створення інформаційних ресурсів, до мультимедійних технологій і візуалізації, призвів у результаті до того, що роль аналітичної компоненти в комп’ютеризованих гуманітарних дослідженнях почала знижуватися, а роль ресурсної компоненти – збільшуватися. За останнє десятиліття цифровий поворот ще збільшив роль ресурсної компоненти. Поза сумнівом, вирішальну роль у цьому відіграли інтернет і мультимедіа-технології, що мали величезний вплив на науку й освіту, зокрема на гуманітарну сферу»³⁰.

Примітно, що тут цифрові джерела згадуються в негативному сенсі, адже захоплення ними, намагання представити їх сучасними мультимедійними засобами й технологіями нібито погано відбиваються на рівні аналітики більшості досліджень, здійснених у рамках цифрового повороту. Такий погляд на цифровий поворот російських учених пов’язаний з обранням ними з 2004 р. власного шляху в розвитку «історической информатики», яку вони почали вирізняти від американської та європейської «digital history».

Більш професійним і методологічно виваженим поглядом на небезпеки цифрового повороту видаються думки вже цитованого А.Данна. Він бачить серйозні загрози від сприйняття цифрових технологій як казкової «чорної скриньки», «куди варто лише завантажити свої дослідницькі запитання й у чарівний спосіб на іншому кінці отримати на них відповіді». Історик справедливо наполягає на тому, що стосовно цифрових технологій у гуманітарних науках потрібно вживати такі самі критичні критерії й підходи, як і стосовно будь-якої історичної методології: «[...] цифрова гуманітаристика не є тим засобом, який можна використати для отримання відповіді на будь-яке питання, і вона корисна настільки, наскільки ми зробимо її корисною. База даних задля бази даних виглядає гарно, але загрожує перетворитися лише на красиву іграшку»³¹.

Від представників традиційної академічної гільдії можна почути зауваження, що джерела потрібно читати/вивчати в оригіналі (в архіві, музеї, бібліотеці), а не зчитувати з екранів. Проте використання цифрового джерела не має стати альтернативою дослідженню реального. Як справедливо зауважив російський філолог І.Пильщиков:

²⁹ Owens T. Digital Sources & Digital Archives: The evidentiary basis of digital history [Електронний ресурс]: <http://www.trevorowens.org/2015/12/digital-sources-digital-archives-the-evidentiary-basis-of-digital-history-draft/>

³⁰ Гарскова И.М. «Цифровой поворот» в исторических исследованиях: долговременные тренды. – С.57–75.

³¹ Dunn A. GRAINES Summer School – History and its Sources: After the Digital Turn – A reflection

«Читати або просто перегортати зручніше паперове видання, а працювати зручніше з електронним»³². Отже маємо констатувати поступову переорієнтацію наукових досліджень (можливо, окрім найбільш вузькоспеціальних) саме на оцифровані джерела.

Поза сумнівом, виклики в контексті цифрового повороту очевидні. Окреслений в історіографії та наведений вище перелік таких небезпек потребує розширення. Так, обов'язково варто говорити про надзвичайно великі обсяги таких джерел, що ускладнює їх обробку й аналіз. Лік іде на сотні мільйонів одиниць. Американський учений Р.Розенцвайг вів мову про 6 млн електронних повідомлень на рік із Білого дому за часів Б.Клінтона, понад 1 млрд електронних повідомлень, рапортів, телеграм і меморандумів військової розвідки США на початку 2000-х рр. тощо. Він стверджував, маючи на увазі насамперед нову ситуацію з джерелами, що «історики реально постають перед фундаментальним парадигмальним переходом від культури обмеженості до культури надлишку»³³. Зрозуміло, що кількість електронних джерел постійно зростає в геометричній прогресії. Для орієнтації в такому океані потрібні спеціальні алгоритми, програми, обладнання. Маємо вести мову про програмне забезпечення самої джерельної евристики. Один із перших дослідників сутності Digital Humanity В.Маккарті ще на початку 2000-х рр. писав, акцентуючи увагу на алгоритмах дослідження: «Алгоритмічна сторона полягає в розвитку програмного продукту для аналізу джерельного матеріалу, тобто в локалізації конкретної фрази в текстуальному масиві, пошуку музичних композицій, подібних до тематичних зразків, або розкриття схожих рис серед візуальних зображень»³⁴.

Кожне цифрове джерело створене з використанням певної програми, і для прочитання/ознайомлення, тим більше роботи з ним потрібно таку програму знати та мати. Також треба дбати про професійне опрацювання джерела для оприлюднення у цифровій формі, оскільки непрофесійна акція здатна спричинити небажані наслідки. Останнім часом уже йдеться про спеціальні комп'ютерні програми, орієнтовані на гуманітарні дослідження. Зокрема їх розробляє американський Центр історії та нових медіа ім. Р.Розенцвайга: застосунок «Zotero» дозволяє користуватися знайденими онлайн матеріалами, «Omeka» спрямована на створення спеціалізованих електронних ресурсів (колекцій, виставок онлайн), проект «Scriptio» допомагає спільному опрацюванню цифрових копій архівних документів³⁵.

Цифрове джерело не може поводити себе як традиційне писемне або речове, монументальне або візуальне. Надто різняться вони як за фізичними характеристиками, самим середовищем свого побутування, так і за сутнісними ознаками, методами дослідження. Тому доцільно розглянути специфіку таких джерел детальніше.

Засадничою ознакою їх є поділ на дві великі категорії: цифрові джерела, від початку створені в такому вигляді («born digital»); джерела, створені раніше в іншому вигляді (писемні, візуальні, речові, монументальні), але згодом оцифровані й перетворені на цифрові («digitalizing»). До певної міри це співвідноситься з традиційним поділом писемних джерел на первинні та вторинні. Проте специфіка нового типу джерел у тому, що оцифровані набувають тих саме визначальних рис, що й цифрові. На відміну від вторинних писемних джерел оцифровані не поступаються останнім в автентичності, вірогідності, значущості тощо. Просто вони мають іншу первинну основу,

³² Digital Humanities – это что-то новое или мы уже давно этим занимаемся? Интервью с Игорем Пильщиковым // Логос. – 2015. – №2. – С.24.

³³ Rosenzweig R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era // American Historical Review. – Iss.108, №3. – 2003. – P.738.

³⁴ McCarty W. Humanities Computing [Електронний ресурс]: <http://www.mccarty.org.uk/essays/McCarty%2C%20Humanities%20computing.pdf>

³⁵ Див.: Володин А.Ю. Цифровая история (Digital History): виртуальная реальность или исследовательская практика // «Стены и мосты»-II: Междисциплинарные и полидисциплинарные исследования в истории. – Москва, 2014. – С.147.

походження, адже переважну їх більшість було створено до цифрової ери. Обидва види поєднує екран гаджета. Проте чи дійсно вони абсолютно тотожні між собою? Як не парадоксально, але для народженого цифровим джерела його паперова роздрукування є лише такою самою копією («сурогатом»), якою слугує цифрова копія для писемного або речового джерела. Теоретик нових медіа Л.Манович запропонував узагалі відмовитися від «сучасного “атома” культурного творення, передавання та пам'яті: “документа”, тобто певного контенту, створеного у фізичній формі, який передається користувачеві фізичними копіями (книга, фільм, аудіозапис), або електронним шляхом (телебачення)». Натомість він говорить про «динамічні програмні перформанси (dynamic software performances)», підкреслюючи їх динамічність, існування в реальному часі тощо³⁶. Цим Л.Манович намагається підкреслити, що сучасне цифрове джерело взагалі не може навіть кореспондуватися з «простим статичним документом», навіть файлом.

Маємо констатувати, що основна увага наукового співтовариства прикута саме до оцифрованих джерел. Натомість історична вага джерел, створених у цифровій формі, практично опинилася поза полем зору джерелознавців та істориків. Насамперед це пов'язано з недооцінюванням (щоб не сказати нехтуванням) цифровими джерелами з боку типових представників історичної гільдії. Варто навести такий приклад: коли 2006 р. Бібліотека Конгресу США оголосила про готовність стати гостем для архіву всіх повідомлень «Твіттера», багато хто засумнівався у цінності таких джерел для прийдешніх істориків. Щоправда, знайшлися інші науковці, які, корелюючи склад і зміст нинішніх архівів із потребами джерельного забезпечення сучасних досліджень з історії повсякдення, сексуальних, гендерних, расових і колоніальних студій, заговорили про неможливість сьогодні визначити цінність певного джерела для майбутнього³⁷.

Тому маємо вже приклади, що їх наводив американський джерелознавець Т.Овенс 2015 р.: організація вже згаданої веб-колекції Бібліотеки Конгресу США, проект «Цифровий архів 11 вересня», «Цифровий архів Розетті» (італійського поета та музиканта XIX ст.) тощо. Щоправда, кожен із них презентує різне бачення природи й завдань таких архівів³⁸. До них слід додати також веб-архів компанії «Alexa Internet», заснований ще 1996 р. для архівування інформації з Мережі. Показово, що вже за три роки цю компанію продали з аукціону за 300 млн доларів. Такою стала вартість зібраного нею за короткий час архіву³⁹.

Основними видами цифрових джерел стають текст, таблиця та зображення. Причому ці види практично не є жорстко відокремленими один від одного, здатні створювати різноманітні гібриди. Так, оцифрований рукопис первісно являє собою зображення (імідж). Водночас він виступає як текст. Саме на базі його опрацювання як тексту створюються різні таблиці, що передають структуру інформації, закодованої у джерелі. За ними здійснюється пошук імен, географічних назв, термінів, сюжетів тощо. Пов'язані між собою таблиці перетворюються на базу даних – складову частину цифрового джерела. Обов'язковим додатком до нього є комп'ютерні програми, алгоритми розпізнавання об'єктів та інформації тощо. Слід ураховувати також необхідність збереження цифрового джерела з усіма його гіпертекстовими лінками, тобто практично все навколишнє веб-середовище, що складає суттєву частину його контенту.

Вирішального значення набуває той факт, що такі джерела з технічного погляду являють собою багатоплановий мультиміжний контейнер. Кожен шар є сукупністю

³⁶ *Manovich L.* Software takes Command: extending the language of new media. – Bloomsbury, 2013. – P.33.

³⁷ Див.: *Cohen D.* Digital Ephemera and the Calculus of Importance // Dan Cohen's Digital Humanities Blog, May 17, 2010 [Електронний ресурс]: www.dancohen.org/2010/05/17/digital-ephemera-and-the-calculus-of-importance

³⁸ *Owens T.* Digital Sources & Digital Archives: The evidentiary basis of digital history.

³⁹ History in the Digital Age. – P.10.

об'єктів цифрового файлу, що об'єднані певними ознаками. Такі шари містять інформацію щодо тексту, контексту, зовнішнього вигляду, походження, дипломатики та палеографії джерела, відтворюють усю історію його трансформації або псування. Кожен шар вимагає окремого підходу. Наприклад, щоб отримати відомості про особливості почерку, позначок, маргіналій, водяних знаків, складу матеріалу, способу нанесення знаків, хімічного складу чорнил потрібно вводити додаткові характеристики об'єктів файлу. У сукупності вони надають метайнформацію про джерело. Причому така метайнформація, за слухним спостереженням російського дослідника А.Володіна, являє собою «складне поєднання різнотипної інформації – вербальної, зображувальної, просторової, потокової»⁴⁰.

На думку вже згаданого Л.Мановича, усе виглядає ще складнішим. Він виділяє два засадничих шари сучасних цифрових джерел: комп'ютерний і культурний. Вони від початку створюються двома принципово різними синтаксисами. Адже з погляду культурного шару цифрове джерело є рядом візуальних символів, а комп'ютерний має справу з кодами, набором пікселів, формул тощо. Задля їх взаємодії потрібний трансформіng, тобто переклад з одного формату на інший⁴¹.

Перший (традиційний) погляд на цифровий поворот пов'язаний із прагненням до діджиталізації всієї попередньої джерельної спадщини людства. І це вже не ілюзія або мрія. Створення цієї потужної метабази стає очевидним фактом. Попри свою надзвичайну затратність, масштабність завдань та неоднозначність наслідків багато держав світу й міжнародних інституцій, у тому числі ЮНЕСКО, Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ (The International Federation of Library Associations and Institutions / IFLA) вже розпочали таку роботу. За даними, що наводилися у жовтні 2019 р. в інтерв'ю з фінським істориком Я.Мар'яненом, у Норвегії оцифровано всі друковані періодичні видання; у Великобританії – майже половина таких видань XVIII ст.; у Національній бібліотеці Фінляндії – усі газети, що побачили світ до 1928 р.⁴² Із 2007 р. за програмою Європейської комісії розпочався дуже амбітний проект «Europeana Newspapers», що має за мету повнотекстове оцифрування 10 млн європейських газет і розміщення їх цифрових зображень на відповідному порталі⁴³.

Причому ця проблема набула актуальності не лише для держав із високорозвинутою економікою та значними обсягами джерел на архівному зберіганні. Перевести велику частину архівної спадщини нації у цифровий формат прагнуть також країни Азії й Африки. Зрозуміло, що для них проблема постає дещо з іншого боку, адже кількість архівних джерел там у рази менша, ніж у Великобританії, Німеччині, США, Франції тощо. Також вони мають можливість запровадити вже напрацьований досвід тих самих високорозвинених держав. Тому подаємо лише два приклади: проекти оцифрування історичних документів у національних архівах Зімбабве та Замбії. Автори першого проекту розглядають його як насамперед стратегію забезпечення доступу до важливих історичних документів, у другу чергу – як прийнятну стратегію забезпечення довготривалого зберігання історичних джерел. При тому зімбабвійські архівісти бачать істотні проблеми оцифрування, пов'язані з можливою загрозою історичним документам від самого процесу діджиталізації; проблеми визначення критеріїв відбору документів, обрання відповідних форматів відтворення та обладнання для цього

⁴⁰ Володин А.Ю. Оцифровка как информационное моделирование: освоение многослойности электронных форматов в исторических исследованиях // «Цифровая гуманитаристика»: ресурсы, методы, исследования. – С.113.

⁴¹ Manovich L. The Language of New Media. – Cambridge, Mass., 2001. – P.63–65.

⁴² Digitalisation is transforming historical research – and History itself [Електронний ресурс]: <https://www.helsinki.fi/en/news/language-culture/digitalisation-is-transforming-historical-research-and-history-itself>.

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.europeana-newspapers.eu>

тощо⁴⁴. Аналогічний проєкт замбійських архівістів виділяє такі критерії відбору джерел для визначення першочерговості оцифрування: інтелектуальний контент; рівень затребуваності суспільством; урахування кількості звернень дослідників до певних джерел; ступінь описування й каталогізації документів⁴⁵.

Окремо слід сказати про нові перспективи, що відкриває сучасне джерелознавство за цифрового повороту. Перша з них – можливість оприлюднення в електронних мережах у повноформатному вигляді будь-якого джерела, пам'ятки чи артефакту (незалежно від його первісного вигляду чи форми). ІТ-технології надають для цього практично необмежені інструменти. Таке зображення джерела або пам'ятки можна використовувати для глибокого всебічного наукового дослідження, у музейництві – для експонування замість оригіналів. Писемне джерело також може бути презентованим у повній відповідності до оригіналу, включаючи зовнішній вигляд матеріалу, його структуру, текстуру, пошкоджені місця, колір чорнил, спосіб їх нанесення, позначки в тексті тощо. Більше того, швидкий розвиток інформаційних технологій здатний поставити на порядок денний відтворення тривимірного зображення будь-якої пам'ятки або джерела. Ідеться про створення найбільш сприятливих умов для різноманітних реконструкцій джерел та пам'яток незалежно від виду, типу й навіть подій. Це можуть бути монументальні або мистецькі пам'ятки, первинний вигляд та історичні трансформації яких можливо відтворити в будь-якому форматі. Писемні пам'ятки, що мають прототип, кілька редакцій, ізводів, доповнень, фрагментів можливо звести до одного мегатексту з поданням усіх наявних різночитань. Ще більше можливостей надають різноманітні бази даних, що дозволяють заводити й обробляти за допомогою спеціальних програм найрізноманітнішу інформацію. Також ідеться про віртуальні історичні реконструкції, де вирішальну роль відіграють гіпертекстові, мультимедійні та ПС-технології.

Із розвитком цифрових технологій, збільшенням обсягів оцифрованих історичних пам'яток та артефактів значно меншає перешкод на шляху доступу до них. Фактично цю споконвічну проблему можна вважати близькою до остаточного розв'язання. Віддалений доступ до електронних порталів усіх без винятку центрів зберігання джерел тепер стає можливим із будь-якої точки планети.

Окрім того, подальший розвиток електронного (цифрового) джерелознавства практично знищує межу між цією наукою і практикою та археографією. Адже існування в електронній мережі будь-якого оцифрованого (цифрового) джерела є по суті специфічною формою публікації. А це – завдання едиційної археографії. Те, що ще минулого століття було здебільшого мрією археографів – факсимільне відтворення джерел – перетворюється на буденну практику. База або банк даних у цифровому вигляді – своєрідна форма камеральної археографії. Нарешті, пошук інформації у цифрових і соціальних мережах замість місця фізичного зберігання джерел (архів, музей, бібліотека) репрезентує польову археографію, а також основний зміст евристичної роботи джерелознавців та археографів.

Друга перспектива пов'язана з самою суттю цифрового повороту. Заміщення дедалі більшого сегменту джерел їх цифровими високоякісними зображеннями, превалювання електронних джерел первісного типу (тобто створених як цифрові) ставить питання про долю самого джерела у цифровому (віртуальному) середовищі. Проблема цю практично не тільки не досліджено, але навіть не сформульовано. Проте вона суттєва. Очевидним є лише те, що електронне джерело, як і все це

⁴⁴ *Siguake D.T., Nengomasha C.T.* Challenges and Prospects facing the Digitalization of Historical Records for their Preservation within the National Archives of Zimbabwe [Електронний ресурс]: <http://hdl.handle.net/10539/11533>

⁴⁵ *Hamooya C.* Digitization of Historical information at the Nation Archives of Zambia: Critical Strategic Review [Електронний ресурс]: <http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/11495/Hamooya%20-%20Digitization%20of%20historical%20information%20at%20NAZ%20PPT.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

середовище – нестабільне, піддається різноманітним впливам, змінам, трансформаціям. Як справедливо зауважував Р.Розенцвайг, «цифрова інформація – тому що так легко змінюється й копіюється – втрачає фізичні маркери її оригінальності, і дійсно, навіть пряма вказівка “оригінал” – не може доводити автентичність, як це є для фізичного документа й об’єкта»⁴⁶. Аналогічну проблему окреслила російська дослідниця Ю.Юмашева:

«Ключовою проблемою [...] є певна “незамкненість” процесу створення електронних копій, що дозволяє на будь-якому етапі технологічного циклу і представлення копії внести до неї зміни, які практично неможливо виявити без доступу до оригіналу. У зв’язку з цим особливо гостро постає проблема автентичності електронної копії оригіналу»⁴⁷.

Для прочитання, дослідження, просто ознайомлення з цифровим джерелом потрібні відповідні технічні пристрої (гаджети), які застарівають дуже швидко. Немає певності, що створене сьогодні джерело (або цифровий імідж традиційного джерела) можливо буде бодай побачити, скажімо, за 20 років. Тим більше, що на зміну оптичному комп’ютеру вже йде квантовий, який перевершить усі попередні досягнення⁴⁸. Серед інших очікуваних інновацій третього десятиліття XXI ст. – квантовий інтернет, практично недоступний для несанкціонованого доступу, мікромасштабний штучний інтелект, розташований безпосередньо в гаджеті тощо.

Таке прискорення розповсюдження цифрових технологій, їх суттєва трансформація призводить до неочікуваних результатів. Діджиталізація паперових архівів, що розгорнулася у світі, ризикує мати своїм наслідком накопичення купи віртуального сміття, з яким згодом ніхто не зможе ознайомитися. Маємо вже прикря, але вражаючі приклади – утрату матеріалів перепису населення США 1960 р. У 1979 р. їх було успішно перенесено на тогочасні машинні носії, проте за наступні 15 років ті носії вже стали недоступними для відтворення. Ціною надзвичайних зусиль удалося перезаписати основну частину даних, проте понад 1,5 тис. документів виявилися втраченими назавжди. Втрачено від 10 до 20% документів про політ космічного апарату «Вікінг» до Марсу, записаних на магнітних носіях. Згадуючи ці приклади, Р.Розенцвайг зауважив:

«Друковані видання й документи втрачаються повільно та неповністю – блякнуть чорнила або пошкоджуються кінчики сторінок. Але цифрові документи втрачаються повністю – один пошкоджений біт може зробити весь документ нечитабельним. У цьому полягає основна відмінність від паперової ери: нам потрібно діяти негайно, тому що цифрові документи дуже швидко стають нечитабельними, або ж їх відтворення коштуватиме великих витрат»⁴⁹.

Вихід – у постійному вдосконаленні технічного забезпечення, перенесенні зроблених іміджів на нові носії. Адже середній термін життя цифрового джерела – не

⁴⁶ Rosenzweig R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. – P.741.

⁴⁷ Юмашева Ю.Ю. Научное издание исторических документов в электронной среде: проблемы источниковедения и археографии. – С.125–139.

⁴⁸ Westera W. The Digital Turn: How the Internet transforms our Existence. – P.25.

⁴⁹ Rosenzweig R. Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. – P.740.

більше п'яти років. Окрім того, електронні джерела потребують спеціального технічного обладнання («hardware»), програмного забезпечення («software»), а також спеціального інструментарію й методології дослідження. Софт, до якого належать не тільки використовувані, системні програми, комп'ютерні програмні засоби, а також соціальні мережеві сервіси, соціальні медіа-технології, став предметом спеціальної уваги теоретика нових медіа Л.Мановича, котрий стверджує: «Тим, чим були електрика та двигуни внутрішнього згоряння для початку ХХ ст., програмне забезпечення стає для початку ХХІ»⁵⁰. Водночас у його книзі підкреслено: «Усі наявні дослідження демонструють, що для того, аби зосередитися на вивченні самого програмного забезпечення, нам потрібна нова методологія»⁵¹.

Цифрові джерела вимагають і нової філософії сприйняття. Адже ми маємо з ними справу лише як із зображенням на екрані нашого гаджета. Насправді ж цифрове джерело має ще інші змістові характеристики, параметри, текст і контекст. Вони відсутні на екрані. Як зауважив Т.Овенс, «у будь-якому цифровому файлі, будь-якій цифровій системі наявна додаткова закодована інформація, яку неможливо побачити оком або почути вухом»⁵². Тобто фізично його неможливо не лише окреслити, але й зрозуміти в параметрах, доступних пересічному людському сприйняттю. Навіть звичайний PDF-файл своїм програмним забезпеченням визначає опції навігації, редагування, розподілу документа, а не тільки самий документ⁵³. Працюючи з такими джерелами, завжди треба намагатися розуміти їх також поза екранним зображенням, як файли та файлові системи з додатковою інформацією, що не розкривається відразу.

За самою природою вони є комплексними джерелами, дослідження яких вимагає такого ж комплексного аналізу. Напрацювання такої методології, інструментарію в нашому розумінні й має стати основним наслідком цифрового повороту. Автори вже цитованої статті в «Radical History Review» справедливо стверджують, що повноцінне опрацювання цифрових джерел науковцями пов'язане з використанням методологій, притаманних багатьом наукам:

«Задля того, щоб архіви сучасних документів стали доступними, історикам, які вивчають нинішню історію, потрібно довіритися у своїх студіях методам усної історії, а також підходам і методам, практикованим в антропології, соціології, дослідженнях медіа та культури. Як результат, дослідники сучасної історії змушені працювати в міждисциплінарній площині»⁵⁴.

Очевидно, що таке спостереження актуальне і для джерелознавців, які мають розширювати свої дослідницькі методики досягненнями інших наук задля вивчення сучасних документів.

Опрацювання цифрових джерел, зокрема соціальних медіа – засаднича умова для розкриття складу та змісту знакових подій модерної історії – як громадсько-суспільних рухів («Арабська весна» 2010–2011 рр., «Революція гідності» в Україні 2013–2014 рр., протестні акції «Occupy Wall Street» та ін.), так і політико-дипломатичних процесів (публікації «WikiLeaks» з 2006 р.).

⁵⁰ Manovich L. Software takes Command: extending the language of new media. – P.2.

⁵¹ Ibid. – P.15.

⁵² Owens T. Digital Sources & Digital Archives: The evidentiary basis of digital history.

⁵³ Manovich L. Software takes Command: extending the language of new media. – P.34.

⁵⁴ Davies L., Razlogova E. Framing the Contested History of Digital Culture. – P.6.

Повсюдне запровадження електронного документообігу фактично ставить крапку в долі офіційних писемних джерел. Їх кількість стрімко скорочується, тяжіє до повного зникнення. На електронне діловодство переходять вищі органи влади, а бізнес-структури вже давно не створюють паперових документів. Джерела особового походження також «уражені» цим комп'ютерним «вірусом»: звичайне листування переміщується в інтернет-простір, в електронні соціальні мережі. Туди ж прямують і сучасні щоденники, зручним місцем для яких стає блогосфера. Вони втрачають статус інтимного джерела, розрахованого на сприйняття адресатом або обраною вузькою групою кореспондентів. Натомість перетворюються на об'єкт широкої суспільної уваги, жвавого обговорення в тих самих соцмережах.

Третя особливість цифрового повороту – його швидкість і незворотність, сповнена справжнього драматизму. Як зазначали ще 2005 р. автори посібника з цифрової історії Д.Коген і Р.Розенцвайг, до 1994 р. лише дехто з істориків знали про існування Інтернету. «Десять років тому ми могли стати об'єктом цікавості, якщо не насмішок, коли б запропонували такий проєкт. Сьогодні потреба в ньому самозрозуміла»⁵⁵.

Не варто забувати, що соціальні медійні служби («Facebook», «Twitter», «YouTube», «Instagram», «Telegram» та ін.), пошукові системи («Google», «Yahoo» та ін.) самі стають основними первинними джерелами нашого знання. На це вказував В.Вестера, підкреслюючи, що їх успіх визначено наслідуванням принципу пліткарства, що є «соціальним феноменом, який допомагає встановлювати суспільні коди й норми та виявляти відхилення від них»⁵⁶. Із погляду джерелознавства такі системи дійсно стають абсолютно новим видом джерел, засадничою характеристикою яких виступає «мережева концепція» побудови та існування. Значення має не лише конкретний пост, допис, електронний лист, а вся мережа їх поширення в повному комплексі, з усіма зв'язками, гіперлінками. Джерелознавець, та й будь-який науковець, постає перед потребою дослідження всієї такої мережі, усього мережевого співтовариства, свого роду віртуального соціального космосу. Практично розмиваються такі поняття, як «авторство», «приватність», «моральні обмеження».

Нарешті, варто порушити питання про цифровий поворот не стільки в історичній та інших гуманітарних науках, про що фактично йдеться в більшості згаданих або цитованих праць. Маємо говорити про джерелознавство доби цифрового повороту. Такий підхід обумовлений різним ставленням до реалій сьогодення істориків і джерелознавців. Адже перші дивляться на джерело (цифрове, оцифроване) суто як на сировину, з якої та за допомогою якої будуються їхні наукові конструкції. Для других джерело виступає самоцінним феноменом, використання котрого як підмурку й сировини для підтвердження гіпотези історика не є основним. Завдання джерелознавця – розкрити весь внутрішній потенціал пам'ятки чи артефакту, окреслити їх існування у просторі та часі. Це означає дозволити джерелу самому говорити про себе. Адже придатність джерела служити історикові, філологу, лінгвістові, юристові, філософові, культурологові для конкретних дослідницьких цілей далеко не вичерпує його значення. Тим більше це стосується цифрових/оцифрованих джерел, з якими класичні фахівці-гуманітарії здебільшого поки що не можуть дати собі ради.

Проте мусимо констатувати повну відсутність цифрового джерелознавства в наших українських реаліях. Як і загальна теорія джерелознавства, цей напрям практично не розвивається, хоча є дуже затребуваним, сучасним, а відповідні дослідження – нагальні.

⁵⁵ Coben D.J., Rosenzweig R. Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web.

⁵⁶ Westera W. The Digital Turn: How the Internet transforms our Existence. – P.79.

Відповідаючи на риторичне запитання, винесене у назву статті, змушений зазначити таке. Безперечно, цифровий поворот у соціогуманітаристиці, пов'язаний із появою абсолютно нового типу джерел, є абсолютною *реальністю* нашого часу. Незалежно від ставлення до цього ми маємо жити і працювати з урахуванням такої об'єктивної даності. Але з перспективи нашого усвідомлення та сприйняття реалій цифрового повороту й потреби зважати на нього в гуманітарних наукових дослідженнях він для нас є радше *перспективою*. Ми ще далекі від розуміння та використання його переваг, запобігання його загрозам. Проте нехтування цифровим поворотом, намагання перечекати його, відстояти «чистоту мундиру» історичної гільдії від зазіхань зовнішнього цифрового світу не є позицією. Це лише *ілюзія*, що загрожує фатальними наслідками для тих, хто її сповідує. Фактично це вузький професійний консерватизм, хапання за традиційні, багато разів апробовані методи дослідження. Не треба намагатися перебороти мейнстрім – варто використати цей потік задля досягнення дослідної мети. Нові методики й інструменти цифрової ери насправді розширюють і доповнюють традиційні.

REFERENCES

1. Bakanov, S.A. (2017). "Tsifrovaja istorija": vyzovy i riski dlja professionalnogo soobtzhestva istorikov. "Tsifrovaja Humanitaristika": *resursy, metody, issledovania. Materialy Mezhdunarodnoj nauchn. konferentsii (Pern, 16–18 maja 2017 g.)*, 1, 12–15. [in Russian].
2. Boehm, G. (1994). Die Wiederkehr der Bilder // Boehm G. (ed.). *Was ist ein Bild?* München, W. Fink Verlag.
3. Boehm, G. (2007). *Wie Bilder Sinn erzeugen*. Berlin University Press.
4. Bohdashyna, O. (2013). *Positivizm v istoričnij nauki v Ukraini (60-ti roky XIX st. – 20-ti roky XX st.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
5. Borodkin, L. (2015). "Tsifrovoj povorot" v diskusijakh na XXII Mezhdunarodnom kongresse istoričeskich nauk (Kitaj, 2015). *Istoričeskaja informatika*, 3-4, 56–67. [in Russian].
6. Carpo, M. (2017). *The Second Digital Turn: Design beyond Intelligence*. Mit Press.
7. Cohen, D. (2010). Digital Ephemera and the Calculus of Importance. *Dan Cohen's Digital Humanities Blog*, May 17, 2010, Retrieved from: www.dancohen.org/2010/05/17/digital-ephemera-and-the-calculus-of-importance.
8. Cohen, D.J., Rosenzweig, R. (2005). *Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web*. University of Pennsylvania Press. Retrieved from: <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/introduction>
9. Garskova, I.M. (2019). "Tsifrovoj povorot" v istoričeskich issledovanijakh: dolgovernennye trendy. *Istoričeskaja informatika*, 3, 57–75. [in Russian].
10. Davies, L., Razlogova E. (2013). Framing the Contested History of Digital Culture. *Radical History Review*, 117, 5–31.
11. Derrida, Zh. *O Grammatologii*. (2000). Moskva, Ad Marginem. [in Russian].
12. Digital Humanities – eto čto-to novoe ili my uzhe davno etim zanimaemsja? Intervju s Igorem Pilchchikovym. (2015). *Logos*, 2, 24–29. [in Russian].
13. Dunn, A. (2017). *GRAINES Summer School – History and its Sources: After the Digital Turn – A reflection*. Retrieved from: <https://grainenetwork.com/2017/09/12/graines-summer-school-history-and-its-sources-after-the-digital-turn-a-reflection>
14. Jumashva, Ju. (2017). Nauchnoe izdanie istoričeskich dokumentov v elektronnoj srede: problemy istchnikovedenia i arheografii. *Istoričeskaja informatika*, 1, 125–139.
15. Manovich, L. (2001). *The Language of New Media*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
16. Manovich, L. (2013). *Software takes Command: extending the language of new media*. Bloomsbury.
17. Mitchell, W.J. (1986). *The Iconology. Image, Text, Ideology*. Chicago.
18. Mitchell, W.J.Th. (1994). *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual representation*. Chicago.
19. Mitchell, W.J.Th. (2005). *What do Picture Want?* Chicago.
20. Hamooya, C. *Digitization of Historical information at the Nation Archives of Zambia: Critical Strategic Review*. Retrieved from: <http://wiredspace.wits.ac.za/bitstream/handle/10539/11495/Hamooya%20-%20Digitization%20of%20historical%20information%20at%20NAZ%20PPT.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
21. Hujnen, P., Melvin, W. (2015). *Digital Deconstruction. The Digital Turn and the use of new media as sources for historical research*. Retrieved from: <https://www.officinadellastoria.eu/it/2015/09/14digital-deconstruction-the-digital-turn-and-the-use-of-news-media-as-sources-for-historical-research>
22. Owens, T. (2015). *Digital Sources & Digital Archives: The evidentiary basis of digital history*. Retrieved from: <http://www.trevrowens.org/2015/12/digital-sources-digital-archives-the-evidentiary-basis-of-digital-history-draft/>
23. Rorty, R. (1979). *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton.
24. Rorty, R. (ed.) *The Linguistic Turn: Resent Essays in Philosophical Method*. (1967). Chicago.
25. Rosenzweig, R. (2003). Scarcity or Abundance? Preserving the Past in a Digital Era. *American Historical Review*, 108, 3, 735–762.
26. Savchuk, V. V. (2013). Fenomen povorota v kulture XX v. *Mezhdunarodnyj zbornik issledovatel'j kultury*, 1(10), 93–108. [in Russian].
27. Siguake, D.T., Nengomasha, C.T. (2012). *Challenges and Prospects facing the Digitalization of Historical Records for their Preservation within the National Archives of Zimbabwe*. Retrieved from: <http://hdl.handle.net/10539/11533>
28. Volodin, A.Ju. (2014). Tsifrovaja istorija (Digital History): virtualnaja realnost ili issledovatel'skaja praktika. „Steny i mosty”.II: *Mezhdistsiplinarnye i polidistsiplinarnye issledovanija v istorii*, 140–147. Moskva: Akademicheskij projekt. [in Russian].

29. Volodin, A.Ju. (2017). Otsifrovka kak informatsionnoe modelirovanie: osvoenie mnogoslojnosti elektronnykh formatov v istoricheskikh issledovanijakh. "Tsifrovaja gumanitaristika": resursy, metody, issledovanija: Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferentsii (Perm, 16–18 maja 2017 g.), 1, 112–116. [in Russian].
30. Weller, T. (ed.). *History in the Digital Age*. (2013). Routledge, Abingdon, UK.
31. Westera, W. (2015). *The Digital Turn. How the Internet transforms our Existence*.

Heorhii PAPAКIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Director of M.Hrushevskiy Institute on Archeography
and Source Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), hpapakin@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

“Digital Turn” in Source Studies: A Reality, Perspectives or Illusion?

Abstract. The purpose of the study is the phenomenon of “digital turn” in the humanities and, in particular, the source studies. The widespread dissemination of digital technologies carries significant adjustments to the many sciences of the humanized cycle. In the last decade of the 20 century began a digital turn in the life of mankind, which significantly influenced the development of history, philosophy, law, linguistics, culturology etc. Now almost all the researchers use its advantages, while criticizing the newest sources, referring to them as “surrogate” of real sources. **The scientific novelty** is an attempt to uncover the challenges created by this turn. A digital source in both its forms – “born digital” or a digital image of a traditional source – will require new approaches and even a new philosophy of perception, yet insufficiently defined. Thus the **technique** of comparative approaches, analysis and synthesis of the newest areas of science was applied. Due to this, it defines the specifics of research of such sources, identifying positive and problematic qualities. **Conclusions** are the fact that surely humanity need to pay attention to the new type of sources, capable of significantly transform traditional notions of source, document, monument, putting in their place image, database, program, even performance.

Keywords: digital turn, digital source, image, digitalization, media, Internet.